

O'QUVCHI-YOSHLARNING KASBIY O'Z-O'ZINI BELGILASHIDA OILAVIY MUNOSABATLAR TIZIMINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Sindarova Iroda Sobirovna

*Samarqand viloyati Kattaqor'gon tumani MMTBga
qarashli 9-maktab amaliyotchi psixologi*

ANNOTATSIYA

Ushbu tadqiqotda zamonaviy iqtisodiy va ijtimoiy transformatsiyalar sharoitida o'quvchi-yoshlarning kasb tanlash hamda kasbiy o'zligini anglash jarayonlarida oilaviy muhitning o'rni va ta'siri psixologik muammo sifatida tizimli tahlil qilinadi. Maqolada shaxsning professional shakllanishida oilaviy munosabatlar dinamikasi, ota-onalarning kasbiy qadriyatlari hamda maktab psixologik xizmatining ota-onalar va o'quvchilar bilan hamkorlik algoritmlari yoritilgan. E.Klimov, J.Holland kabi olimlarning nazariy konsepsiyalariga tayangan holda, yoshlarning individual-tipologik xususiyatlarini erta tashxislash va ularni mehnat bozori talablariga mos ravishda to'g'ri yo'naltirish bo'yicha metodik tavsiyalar majmuasi taklif etilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy o'z-o'zini belgilash, oilaviy munosabatlar tizimi, kasbiy qadriyatlar, mehnat bozori, motivatsiya, individual-tipologik xususiyatlar, kasbiy profil, amaliyotchi psixolog.

Mustaqil O'zbekiston poydevorini mustahkamlash va ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashning eng muhim omillaridan biri — zamonaviy talablarga javob bera oladigan, raqobatbardosh, yuqori malakali inson kapitalini shakllantirishdir. Ushbu strategik vazifa O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 6-sentyabrdagi "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5812-sonli Farmonida o'zining huquqiy va konseptual ifodasini topgan. Mazkur hujjatlarga binoan, mamlakatimizda ko'p bosqichli professional ta'lim (boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus) tizimining samarali yo'lga qo'yilishi yosh avlodning zamonaviy ilm-fan va texnika yutuqlarini mukammal egallashlariga qaratilgan. Biroq, har qanday ta'limiy va ishlab chiqarish islohotlarining muvaffaqiyati bevosita subyektning, ya'ni o'quvchining kasbni qanchalik ongli va mustaqil tanlaganligiga bog'liqdir. Inson hayotidagi eng muhim burilish nuqtasi hisoblangan kasbiy o'z-o'zini belgilash (*professional self-determination*) jarayoni nafaqat pedagogik, balki chuqur ijtimoiy-psixologik muammo hisoblanadi. O'smirlik va ilk yoshlik davridagi bolaning kasbiy qiziqishlari va qadriyatlari shakllanadigan dastlabki va eng ta'sirchan kichik ijtimoiy guruh — bu uning oilasidir. Aynan oilaviy

munosabatlar tizimida bolaning mehnatga bo'lgan munosabati, moddiy va ma'naviy qadriyatlari poydevori qo'yiladi. Shu bois, o'quvchi-yoshlarning kasb tanlashlarida oilaning o'rni va rolini psixologik jihatdan tadqiq qilish hamda oilaviy munosabatlar zanjirida "kasbiy qadriyat" tushunchasini tizimli rivojlantirish bugungi kun psixologiya fanining eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Bugungi kunda texnologik taraqqiyotning tezlashishi natijasida mehnat bozori muttasil yangilanib, minglab yangi professional yo'nalishlar yuzaga kelmoqda. Bunday keng qamrovli "kasblar olami"da o'smir yoshlarning o'z-o'zini topishi, o'z salohiyatiga mos keluvchi yo'lni tanlashi murakkab psixologik bosqichlarni talab etadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, agar inson o'z kasbini subyektiv mayllari, intellektual va jismoniy qobiliyatlariga tayangan holda to'g'ri tanlasa, kelajakda mehnat faoliyati uning uchun shunchaki hayot kechirish vositasi emas, balki ijodiy ilhom va ruhiy quvonch manbaiga aylanadi. Insonning sevadigan ishi bilan shug'ullanishi undagi frustratsiya (ruhiy tushkunlik) darajasini pasaytiradi, ichki tashabbuskorlikni yuzaga chiqaradi va kasbiy kasallanish hamda "charchash sindromi" (burnout)ning oldini oladi. Biroq, maktab o'quvchilarida bu boradagi erkinlik va onglilik darajasi ko'p hollarda oiladagi psixologik iqlim va ota-onalarning pozitsiyasi bilan to'qnash keladi.

Oilaviy munosabatlar tizimida ota-onalarning farzandiga nisbatan tutgan o'rni bir necha xil psixologik modellarda namoyon bo'ladi:

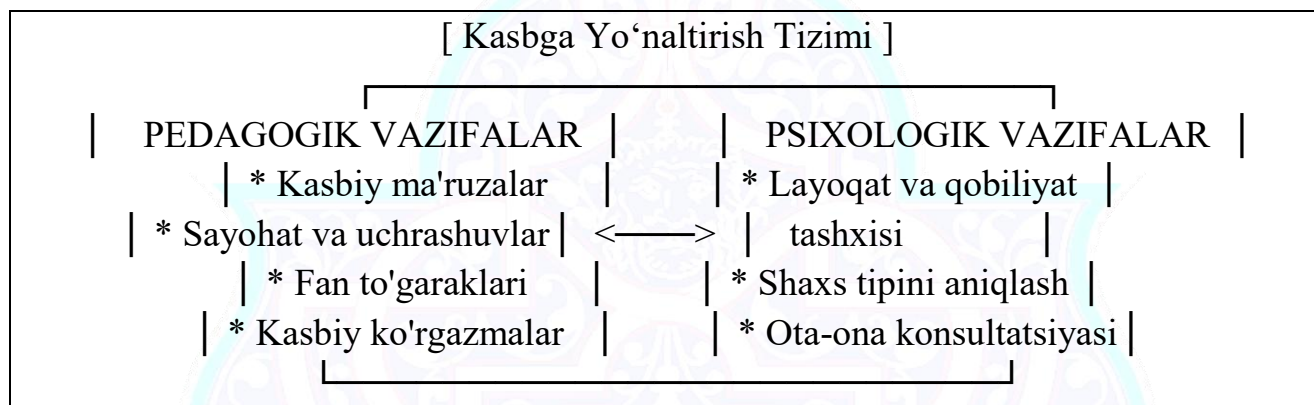
- 🔔 **Avtoritar model (Diktat):** Ota-onalar bolaning qiziqishlari va layoqatlarini mutlaqo inobatga olmay, o'zlarining amalga oshmay qolgan orzularini yoki oilaviy an'analarni (masalan, "shifokorlar sulolasi") bolaga majburlab o'tkazadilar. Bu bolada ichki konflikt, motivatsiyasizlik va kelajakda kasbiy adaptatsiyaning buzilishiga olib keladi.
- 🔔 **Loqayd model (Gipoproteksiya):** Ota-onalarning bolaning kelajagi va qiziqishlariga e'tiborsizligi. Bunday sharoitda o'quvchi kasbni tasodifiy omillar (do'stlariga taqlid qilish, internetdagi vaqtinchalik trendlar) ta'sirida tanlaydi.
- 🔔 **Demokratik (Hamkorlik) model:** Ota-onalar bolaning individual qobiliyatlarini kuzatib, maktab psixologi bilan maslahatlashgan holda, uning tanlovini qo'llab-quvvatlaydilar va zarur sharoitlarni yaratib beradilar. Bu eng ideal va konstruktiv psixologik yondashuvdir.

O'quvchilarni kasbiy hayotga tayyorlash tizimi ikki asosiy strukturadan — nazariy va amaliy aspektlardan tashkil topadi.

Nazariy aspekt: O'quvchilarda zamonaviy mehnat bozori, kasblarning tasnifi, har bir kasbning inson shaxsiga qo'yadigan psixofiziologik talablari (professiogrammalar) to'g'risida tizimli bilimlarni shakllantirishni nazarda tutadi. Bu jarayonda nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari o'rgatiladi.

Amaliy aspekt: Egallangan nazariy bilimlarni bevosita hayotiy va professional faoliyatda sinab ko'rish, ya'ni kasbiy ko'nikmalarni modellashtirish hisoblanadi.

Umumta'lim maktablarida kasbga yo'naltirish ishlarining samaradorligini oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar tizimini amalga oshirish lozim:



Kasb tanlash faoliyatini to'g'ri tashkil etish uchun maktab o'quvchilarining aqliy salohiyati, jismoniy imkoniyatlari hamda u yoki bu kasbga yaroqlilik darajasi individual-psixologik metodikalar yordamida kompleks o'rganilishi shart. Maktab amaliyotchi psixologi o'quvchilarning kasbiy tayyorgarligini ta'minlashda markaziy figura hisoblanadi. Psixologik xizmatning vazifasi bolaning ichki "Men-konsepsiya"si (uning istaklari, xarakteri) bilan tashqi professional muhit o'rtasida muvozanat o'rnatishdir.

Psixolog o'z faoliyatida asosan quyidagi professional yo'nalishlarni rivojlantirish uchun mas'uldir:

Erta diagnostika va tizimli monitoring. Psixologik-pedagogik diagnostika metodikalari yordamida o'quvchilarning kasbiy qiziqishi, layoqati va moyilliklarini erta yoshdan (7-8-sinflardan) boshlab aniqlab borish. Bu borada Rossiya psixologi E.A. Klimovning "Inson-Texnika", "Inson-Odam", "Inson-Tabiat", "Inson-Belgi", "Inson-Badiiy obraz" yo'nalishlarini aniqlovchi metodikasi hamda J. Hollandning shaxsning kasbiy tiplari (realistik, intellektual, ijtimoiy, konvensional, tadbirkorlik, artistik) matrisasidan foydalanish yuqori samara beradi.

Motivatsion va intellektual sohani rivojlantirish. O'quvchilarning darsga va ilm olishga bo'lgan motivlarini shakllantirish, ularning ijodiy va intellektual imkoniyatlarini kengaytirish. Bolalarni ma'lumotnoma, ensiklopedik adabiyotlar va raqamli ma'lumotlar bazasi bilan mustaqil ishlashga o'rgatish orqali ularning dunyoqarashini o'stirish.

Ota-onalar bilan integratsiyalashgan targ'ibot-tashviqot ishlari. Kasb tanlashda faqat o'quvchi bilan ishlash yetarli emas. Psixolog ota-onalar o'rtasida ham muntazam ravishda seminar-treninglar, "Davra suhbatlari" va individual konsultatsiyalar tashkil etishi lozim. Maqsad — ota-onalarga farzandining individual-

tipologik xususiyatlarini (temperamenti, asab tizimi quvvati, emotsional rigidligi) tushuntirish va ularni bolaga tazyiq o'tkazishdan qaytarishdir.

O'quvchilarda kasbga nisbatan barqaror qiziqish va ijobiy motivatsiyani uyg'otish faqatgina psixologning emas, balki fan o'qituvchilarining pedagogik mahorati va didaktik qobiliyatlariga ham bevosita bog'liqdir.

1.O'quvchi shaxsini kompleks o'rganish bosqichi: Kuzatish va dastlabki tahlil. O'quvchining maktabdagi, jamoat joylaridagi, oiladagi va mehnat jarayonlaridagi amaliy harakatlari tizimli kuzatiladi. Uning xulq-atvor xususiyatlari tahlil qilinadi.

2.Psixodiagnostik tashxis o'tkazish: Anketalar va proyektiv testlar. Suhbat, so'rovnoma va maxsus psixologik testlar yordamida bolaning intellekt darajasi, asab tizimi tipi (ekstravert/introvert) hamda kasbiy moyilliklari xaritasi tuziladi.

3.Kasbiy maslahat berish va korreksiya: Psixolog, pedagog va ota-ona hamkorligi. To'plangan tashxis xulosalari asosida o'quvchi va uning ota-onasiga tushuntirish ishlari olib boriladi. Bolaning qobiliyati mehnat bozoridagi qaysi real sohalarga mos kelishi tushuntiriladi.

4.Kasbiy sinov va professional adaptatsiya: To'garaklar va amaliy mashg'ulotlar. O'quvchi to'garaklar, fan kurslari va ishlab chiqarish korxonalariga uyushtiriladigan ekskursiyalar orqali o'zi tanlagan sohani amalda sinab ko'radi, irodaviy va aqliy chidamliligi shakllanadi.

XULOSA. O'quvchi-yoshlarning kasb tanlashlarida oilaning o'rni va rolini psixologik muammo sifatida o'rganish shuni ko'rsatadiki, umumta'lim maktablarida amalga oshirilayotgan kasbga yo'naltirish ishlari faqatgina ta'lim muassasasi ichida cheklanib qolmasligi kerak. Hozirgi kunda maktabni bitirish arafasida turgan ko'plab o'quvchilarning hali ham aniq bir to'xtamga kelmaganligi, o'z kelajagini tasavvur qila olmayotganligi maktab psixologik xizmati, pedagoglar jamoasi va oila o'rtasidagi hamkorlik munosabatlarida uzilishlar borligidan dalolat beradi. Kasb tanlash — shaxs hayotidagi eng mas'uliyatli va uzoq muddatli tayyorgarlikni talab etuvchi strategik jarayondir. Oilada sog'lom psixologik iqlimni yaratish, ota-onalarning kasbiy qadriyatlarini to'g'ri shakllantirish, maktab amaliyotchi psixologining uzluksiz diagnostik va korreksion yordami hamda o'qituvchilarning pedagogik motivatsiyasi sinergeyasi (birlashishi) yosh avlodning professional dunyoda o'zligini ongli ravishda topishiga va jamiyat uchun yetuk mutaxassis bo'lib yetishishiga mustahkam zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent: Milliy qonunchilik ma'lumotlari bazasi, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Professional ta'lim tizimini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni. (PF-5812-son, 06.09.2019-y.). – Toshkent: Adolat, 2019.

3. **Klimov E. A.** Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – Moskva: Akademiya, 2014. – 304 s.
4. **Holland John L.** Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. – Psychological Assessment Resources, 1997. – 293 p.
5. **Karimova V. M.** Kasbiy psixologiya va shaxs shakllanishi qonuniyatlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017. – 188 b.
6. **Nishonova Z. T., Alimova G. K.** Bolalar psixodiagnostikasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Sharq, 2021. – 280 b.
7. **Shubkin V. N.** Sotsiologicheskie problemi vibora professii. – Moskva: Misl, 2018. – 214 s.
8. **Zeer E. F.** Psixologiya professiy: Uchebnoe posobie dlya vuzov. – Moskva: Akademicheskii Proekt, 2021. – 336 s.